

УДК 94 (438) "15/16": 284.001.361

Станіслав Черкасов

ІСТОРИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФЕНОМЕНА РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПОЛЬСЬКО- ЛИТОВСЬКОМУ РЕФОРМАЦІЙНОМУ РУСІ XVI-XVII СТ.

У статті розглянуто вплив Реформації на історичні модифікації змістовного наповнення феномена релігійної ідентичності в Польсько-Литовській державі XVI-XVII ст. Виявлено передумови та проаналізовано процес інтеріоризації нових компонентів релігійної ідентифікації, визначено їх функціональну специфіку.

Ключові слова: Реформація, ідентичність, поліконфесійність, протестантизм.

Cherkasov S. The historical transformations of phenomenon of religious identity in Polish-Lithuanian Reformation movement during XVI-XVII centuries.

The article reveals the influence of the Reformation on historical modifications of the nature of the religious identity phenomenon in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the XVI-XVII centuries. The preconditions are defined and the process of adoption of new components of religious authentication is analysed, its functional specification is determined.

Key words: Reformation, identity, multiconfessionality, protestantism.

Черкасов С. Исторические трансформации феномена религиозной идентичности в польско-литовском реформационном движении XVI-XVII вв.

В статье рассмотрено влияние Реформации на исторические модификации содержательного наполнения феномена религиозной идентичности в Польско-Литовском государстве XVI-XVII в. Сформулированы предпосылки и проанализирован процесс интериоризации новых компонентов религиозной идентификации, определена их функциональная специфика.

Ключевые слова: Реформация, идентичность, поликонфессиональность, протестантизм.

Тема ідентичності є однією з ключових проблем сучасних міждисциплінарних досліджень. Незважаючи на традиційно соціологічну забарвленість, феномен ідентичності не піддається належному аналізу без врахування внеску інших галузей наукового знання і, передусім, історії. Розвиваючись у часі і просторі як будь-яке історичне явище, проходячи відповідні етапи своєї еволюції, ідентичність перестає бути лише компонентом самосвідомості, набуваючи рис вагомого історичного чинника, самостійно діючого у соціальному вимірі. Дослідження історії формування модерної ідентичності стосується кожної людини, бо, як констатує філософ Г. Люббе, “Ідентичність – це відповідь на питання про те, хто ми такі” [6, 109].

Основні засади сучасної ідентичності були закладені в епоху нового часу. Залишаючись все ще домінуючим у цей період, релігійний тип світогляду визначив релігійну ідентичність як маркер не тільки релігійної, але й етнічної та соціальної приналежності. Метою статті є висвітлення змістовного наповнення феномена релігійної ідентичності та його трансформації у межах польсько-литовського реформаційного руху XVI-XVII ст.

Опису розгортання боротьби польсько-литовського протестантизму за встановлення свободи віросповідання у Речі Посполитій присвячено праці польських істориків: Я. Тазбора, С. Кота, С. Конарського, Б. Барановського, З. Куховича [16-19; 14; 13; 10; 15]. Зосереджуючись на дослідженні розвитку та спроб втілення у політичному житті ідеї релігійної толерантності, дослідники надали переконливе фактичне обґрунтування специфіки реформаційного руху у Польсько-Литовській державі, вбачаючи головну якісну ознаку якого у досягненні перемоги громадянської свідомості над релігійною. Історики аргументовано окреслюють ступінь впливу Реформації на розвиток польської мови, літератури, освіти та науки, підкреслюючи виключне значення подій XVI-XVII ст. для становлення польської етнічної спільноти. Значний внесок у розвиток історіографії реформаційного руху у Речі Посполитій внесено працями С. Подокшина, К. Ліванцева, Л. Зашкільняка [8; 9; 3-5; 1; 2].

Християнство латинського обряду як офіційна державна релігія Речі Посполитої було за своєю структурною побудовою ціл-

ковито космополітичним явищем. Запроваджене у Польщі за панування князя Мешка I у 966 р., католицьке віросповідання перш за все відіграло роль інструменту уникнення заходів примусової християнізації з можливими наслідками подальшого приєднання до складу Священної Римської імперії Оттона I. Так, у збереженому в Ватиканському архіві акті “Dagome iudex” зафіксоване прохання польського князя про безпосереднє підпорядкування його володінь протекції римського папи, з метою збереження незалежності від сусідніх держав. Використаний з самого початку в політичних цілях, католицизм до XVI ст. здійснив декілька спроб адаптуватись до польських культурних реалій. До найбільш знакових подій варто віднести появу культу св. Войцеха (Адальберта) місіонера, брутално вбитого прусами у 997 р. і канонізованого поляками як місцевого мученика. У 1079 р. перелік польських святих був поповнений включенням до нього св. Станіслава, страченого Болеславом II, єпископа Краківського [12, 214]. Проте, незважаючи на послідовні спроби надати католицизму польського етнічного забарвлення, сама римська церква до початку доби Реформації так і не змогла позбутися рис космополітичної зверхності. Цей факт дослідники пов’язують із дотриманням моделі жорсткого, безпосередньо римського адміністрування, наддержавним характером церковної організації, елітарністю кіл більшої частини духовенства і головне – відмовою від впровадження народної мови до церковної практики [16, 125]. Релігійна ідентичність польського католика на цьому етапі свого розвитку не була здатною диференціювати його від західноєвропейських сусідів чи надати будь-які істотні критерії відмінності для того, щоб розрізнити польського воїна від лицаря Тевтонського ордену на полі Грюнвальдської битви 1410 р. за релігійною ознакою. Католицька ідентичність виявляла себе переважно у межах контактів з південно-східними сусідами держави – Османською імперією на кордоні християнського і мусульманського світів, і частково – руськими землями як територією поширення традицій візантійського православ’я. Однак релігійна ідентичність у наведених проявах була співвимірною більше з регіональною (християнська Європа як історико-географічний регіон), аніж з етнічною (польські землі) тотожністю.

Радикальні зміни до усталеної моделі світогляду були принесені початком реформаційного руху на польсько-литовських землях. Розколовши монолітність західноєвропейської християнської ідеології, Реформація внесла суттєві зміни у розвиток досліджуваного явища. Первинна спроба Мартина Лютера реформувати католицьку церкву та повернути її до витоків першоапостольської ортодоксальності переросли у процес формування етнічних модифікацій християнства у загальноєвропейському масштабі. У Польсько-Литовській державі ідея проведення церковної реформи отримала схвальний відгук [15, 27]. Сприятливий ґрунт для проникнення протестантизму було створено як соціально-економічними, так і ідеологічними чинниками. Виступаючи як найбільший у державі землевласник і володіючи 20% загальних земельних площ країни, католицька церква отримувала величезні прибутки від розміщення на своїх землях господарств і за рахунок систематичного збору десятини з населення [19, 137]. Католицький клір мав суттєвий вплив на визначення курсу зовнішньої та внутрішньої політики монархії, а до складу польсько-литовського сенату були включені всі місцеві єпископи [3, 216]. Така широка низка повноважень не могла не викликати задрощів і застережень з боку шляхти, особливо враховуючи гучні приклади того, як духовенство зловживало своїм соціальним статусом. Шлях Реформації до Польщі було розчищено не тільки різким занепадом авторитету католицької церкви, але й відсутністю достатнього рівня її етнізації, який би міг забезпечити більш тісний контакт з простим населенням. Фактично, головна проблема католицизму полягала в недостатньо сформованому взаємозв'язку компонентів релігійної та етнічної ідентичності, відсутність якого запропонувала компенсувати протестантська модель християнства. Зупинимось більш детально на головних модифікаціях релігійної ідентичності в польсько-литовському протестантському середовищі.

Запровадивши ситуацію релігійного плюралізму, реформаційний рух створив умови для перебігу інтенсивної суспільної дискусії та конфронтації ідей. Таким чином, Реформація змінила середньовічну картину світу, започаткувавши нові константи релігійної та етнічної ідентифікації. У сучасній науці під картиною світу

розуміють сукупність знань про світ, що здобувається в діяльності людини, а також способи і механізми інтерпретації нових знань. У цілому ж картина світу з'являється як модель, що відбиває цю сукупність знань і механізми їх одержання, інтеріоризації. Так, Р. І. Павільоніс визначає концептуальну систему (релігійну картину світу) як “беззупинно конструйовану структуру інформації, якою володіє індивід про дійсний, або можливий світ” [7, 273]. Трактуючи картину світу в дусі неопсихологічного підходу, С. В. Лур'є розглядає її як один із неспецифічних захисних механізмів етносу [7, 281]. Будучи певним уявленням про буття, властивим членам даного етносу, релігійна картина світу виявляє себе у вчинках людей, а також у поясненнях ними своїх вчинків. На думку С. В. Лур'є світоглядні уявлення включають такі несвідомі образи, як локалізацію джерела зла (те, проти чого спрямована дія); локалізацію джерела добра (те, що є метою дії) і уявлення про спосіб діяльності, за якого добро перемагає зло. Фундаментальна відмінність протестантського від католицького типу світоглядів полягає у дотриманні прихильниками Реформації принципу “*Sola Scriptura*” – визнання Біблії єдиним джерелом богопізнання. За влучним виразом Ж. Кальвіна, реформатори скинули Папу і на його місце поставили Святе Письмо. Теологічні доктрини середньовічної католицької церкви будувались на двох джерелах: Святому Письмі, тобто книгах, що складають Біблію, та Священному Переказі, тобто на вченні отців церкви, постановах Вселенських соборів та опрацьованих церквою таїнствах і священнодійствах. Ця залежність від церковних правил, які утверджувались непогрішимістю Папи Римського, призводили до появи все нових і нових звичаїв, постанов і традицій. Для того, щоб орієнтуватись у цій різноманітності, був потрібен зовнішній, незалежний від суперечливих традицій критерій, і в пошуках цього критерію велику роль зіграли гуманісти з їх закликком “*Ad fontes*” – до джерел. Лідери різних течій європейської Реформації та їх послідовники були одностайні в тому, що єдиним достатнім авторитетом для церковної практики повинна служити Біблія. “Я схвалюю лише ті соціальні інститути, які побудовані на авторитеті Бога і взяті зі Святого Письма”, – стверджував Кальвін у своїх “Настановах в християнській вірі” [17, 114]. Протестантизм відхилив церковну

монополію не тільки на нормативне доповнення, але й на визначення змісту (інтерпретацію) Біблії. Католицька церква, не відкидаючи Святе Письмо як одне з провідних джерел богопізнання, ставила його в один ряд з іншими джерелами і практично інтерпретувала його з погляду офіційної традиції, що утворилась під час історичного розвитку [18, 74]. Таким чином, постанови церкви ставали системоутворюючим чинником, незалежно не тільки від волі індивіда та його бачення природи релігійних настанов, але і від попередньо прийнятих стандартів у цілому, і навіть, нормативних вимог Біблії зокрема [9, 112]. Відмова протестантів від некритичного сприйняття загально визнаної колективної традиції поставила релігійне питання у площину індивідуального вибору, а обрання конфесійної приналежності особистою, персональною справою. Створивши необхідність у індивідуальному самовизначенні, запроваджене Реформацією панування релігійного плюралізму вимагало від кожного свідомого окреслення власної віросповідної ідентичності шляхом ототожнення себе з тією чи іншою релігійною течією. Як наслідок, можна стверджувати про переведення Реформацією релігійної ідентичності з колективних до розряду індивідуальних категорій.

Першими похитнули монополію католицької церкви на визначення релігійної ідентичності населення Польсько-Литовської держави лютерани, які у 1520 р. проникли на територію Королівства Пруссії і швидко поширились у західній частині Великопольщі, Сілезії і Любуській землі [10, 34]. Особливого поширення лютеранізм набуває у регіоні Західного Помор'я, де у 1534 р. місцевий сейм проголосив його офіційною релігією, і Князівській Пруссії, де 1525 р. це віросповідання публічно прийняв Альбрехт I Гогенцоллерн. Королівська влада в особі Сигізмунда I була змушена вдатися до суворих заходів з метою попередження наступу лютеранізму на Польсько-Литовські землі і видати цілу серію так званих “антипротестантських королівських едиктів” [16, 211]. Перший з них, датований 1520 р. накладав заборону на розповсюдження лютеранських ідей будь-якими засобами і виїзд в ті закордонні міста, які були охоплені лютеранством. Католицька церква отримала право цензурувати книги перед їх виданням. Проте, незважаючи на прийняті на юридичному рівні рішення, розвиток-

ситуації вийшов з-під контролю центральної влади. Головним осередком непокори став Гданськ – найбільший польський торговельний центр і одночасно найкрупніший порт Балтійського моря. Знаходячись під безпосереднім впливом подій селянської війни у Німеччині і підтримуючи з німецькими землями тісні торговельні контакти, гданське бюргерство дуже швидко сприйняло першопоштовх протестантського радикалізму. У січні 1525 р. у місті було розпущено католицьку міську раду і розпочато проведення низки реформ у дусі анабаптизму [4, 61]. Нова міська рада звернулась до короля з проханням затвердити нові порядки. Відмовившись, Сигізмунд I у червні 1526 р. заволодів містом і стратив 15 найбільш активних керівників повстання, вигнавши решту з країни. Повністю покінчити з лютеранізмом король не наважився, а його наступник Сигізмунд II у 1557 р. надав свободу віросповідання головним містам Королівської Пруссії. Незважаючи на блискучі первинні успіхи і стрімке поширення, лютеранізм не отримав значної і стійкої підтримки серед населення Польсько-Литовської держави [8, 116]. Несприйняття лютеранізму було пов'язане з його німецькими коренями і ототожненням у суспільній свідомості із своєрідним маркером німецької етнічної ідентичності. Поширюючись переважно у середовищі німецького бюргерства, лютеранізм отримав природу релігії міст, яку “польські” німці використовували з метою підтвердження своєю первинної тожсамості. Лютеранізм став першою із протестантських релігійних течій, які гостро поставили питання про етнічний вимір конфесійної приналежності.

Приблизно аналогічна модель релігійної ідентичності була продемонстрована у випадку із спільнотою чеських братів, етнічне походження історії якої було включено до складу назви релігійного руху. Будучи спадкоємцями гусизму, члени братської общини втекли до Польщі після поразки Празького повстання 1547 р. На час вибуху Реформації релігійна громада охоплювала 10% усього населення Чехії. На території Польського Королівства чеські брати закріпились лише в регіоні Великопольщі, пройшовши тривалу еволюцію від станової, ізольованої селянсько-міщанської громади, до відкритої для всіх протестантської конфесії. Досягнуті у процесі кількісного

зростання успіхи були тісно пов'язані із розвитком протестантської освіти і книгодрукування [14, 116].

Зовсім інший тип релігійної ідентифікації відрізняв появу кальвінізму на польсько-литовських землях. Набувши більш масштабного за лютеранізм попереднього поширення, кальвіністське віровчення отримало характер інтернаціональної релігії із великим потенціалом адаптації до локальних історико-культурних особливостей. У другій половині 50-х рр. XVI ст. кальвінізм став провідним конфесійним напрямом протестантської Реформації у Польщі [2, 152]. Швидкість розповсюдження більшою мірою пояснювалась універсалізмом кальвіністської соціології та демократичністю структури церковного устрою. З найбільш знакових доктрин до провідних ідей кальвінізму належать примат суспільства над державою, право опору становій репрезентації влади, етичне виправдання підприємництва як головного засобу отримання впевненості у власній надприродній виключності і республіканська структура організації церкви. Церковне керівництво здійснювалось пресвітером, обраним з членів релігійної громади та служителем-проповідником (міністром). Справи общини контролювала церковна консисторія, а найважливіші рішення приймалися шляхом скликання загальнонаціональних зборів (синодів). Перший з'їзд кальвіністських міністрів було проведено у 1550 р. у Піньчові. Організаційна структура кальвіністської церкви була санкціонована у 1554 р. рішенням першого синоду кальвіністських громад у Сломниках [11, 482]. Тільки за 1550-1570 рр. було скликано понад 92 кальвіністських синоди. У 1570 р. у Речі Посполитій нараховувалось 420 кальвіністських церков. Оскільки головою церковної громади вважався її світський фундатор, кальвінізм швидко здобув популярність у середовищі польсько-литовської шляхти, яка отримувала можливість фактичної конфіскації майна і земель католицької церкви при перетворенні її майже в приватновласницьку протестантську. Кальвіністська шляхта брала активну участь в екзекуціоністському русі, вимагаючи обмеження католицької судової юрисдикції щодо світських осіб і скасування участі католицького духовенства у державних повинностях. Так, про-

тестантська політична програма на сеймі 1550 р. включала позиції про позбавлення католицької церкви десятини і секуляризації її маєтків [5, 103]. Рішенням сейму 1552 р. призупинялось виконання вироків церковних судів щодо єретиків, а 1555 р. – узаконено вільне існування реформованих церков, що виникли до цього року. На Пьотрковському сеймі 1562-1563 рр. було остаточно скасоване виконання гродськими старостами вироків католицьких церковних судів [2, 153].

Ставши на захист інтересів польсько-литовської шляхти, кальвінізм сформував ще одну модель релігійної ідентичності – стану релігійну ідентифікацію. Вступивши в ідеологічну конфронтацію із католицькою церквою, кальвіністський рух почав претендувати на виконання функцій загальноєтнічної польської репрезентації. Протягом 1562-1565 рр. табір кальвіністів розколовся на дві частини – більшу та меншу громади [13, 22]. Якщо перша течія дотримувалась поглядів класичного кальвінізму, то остання перейшла до сповідування ідей аріанізму, функціонуючи під самоназвою церкви “польських братів”, соціальну базу якої становили не тільки шляхтичі, але і представники міщанських та селянських верств населення. Очолене Фаустом Социном у 1579 р. помірковане крило польських братів сповідувало ідеї раціоналізації релігії, проголошуючи розум головним інструментом осягнення біблійного тексту. Красномовне включення етноніма у назву релігійної організації не було сліпим наслідуванням чеського прикладу. Постійне наголошування на необхідності створення національної церкви було найяскравішим проявом пошуку етноконфесійної ідентичності в протестантському середовищі Речі Посполитої другої половини XVI ст.

Політична діяльність кальвіністської шляхти досягла свого апогею при укладенні акта Варшавської конфедерації. В останній день роботи конвокаційного сейму 1573 р. було прийнято рішення про запровадження свободи віросповідання щодо всіх християнських конфесій та дотримання принципів релігійної толерантності у суспільстві. Світська влада позбавлялась права карати смертю, конфіскацією майна, ув'язненням чи вигнанням за релігійні погляди. Задекларовані принципи толерант-

ності запровадили юридичне закріплення досягнутої у суспільстві поліконфесійності.

Отже, суттєвим наслідком Реформації у Речі Посполитій XVI-XVII ст. стали трансформації змістовного наповнення релігійної ідентичності населення Польсько-Литовської держави, поява нових форм і ознак релігійної ідентифікації. Реформаційний рух створив сприятливі умови для перебігу тих суспільних процесів, які були неможливими при збереженні ідеологічної монополії католицької церкви на формування самосвідомості населення. До результатів Реформації потрібно віднести індивідуалізацію, соціалізацію, раціоналізацію та етнізацію феномена релігійної ідентичності.

Індивідуалізація релігійної ідентифікації стала можливою в умовах створеного реформаційним рухом релігійного плюралізму, який змусив відмовитись від середньовічної традиції автоматичного і некритичного сприйняття своєї релігійної приналежності, її успадкування. Якщо раніше релігійна ідентичність сприймалась як продукт засвоєння досвіду попередніх поколінь, то поява Реформації надала можливість індивідуалізувати вибір віросповідання, перетворити його у свідоме і персональне рішення. Фактично, релігійна ідентичність була трансформована із колективної характеристики спільноти до індивідуальної характеристики особистості.

Соціалізація релігійної ідентичності стала результатом чисельної переваги представників певної течії польсько-литовської Реформації у межах конкретного суспільного стану. Набуття кальвінізмом статусу традиційно-шляхетської релігії, домінування міщан у соціальному складі лютеранської церкви породили феномен станової репрезентації конфесійних груп. Релігійна ідентичність стала однією з ознак станової приналежності. Політична боротьба шляхти за збільшення власних повноважень була тісно пов'язана з релігійною боротьбою за право влади над інститутом церкви.

Раціоналізація релігійної ідентифікації полягала у чіткому окресленні мотивів обрання особою певного типу ідентичності, обґрунтуванні його переваги, яке народжувалось у процесі релігійної полеміки і використання системи аргументів і

контраргументів у її проведенні. Реформація не тільки спонукала пошук власної світоглядної позиції, але і вимагала володіння здатністю її обґрунтування. Теологічна доктрина протестантизму апелювала до розуму, використовуючи логіку як головний засіб переконання.

Етнізація релігійної ідентичності знайшла свій прояв у боротьбі католицької церкви за статус загальноетнічного віросповідання. Міжконфесійна конкуренція зумовила звернення до народної мови та традицій як засобів популяризації релігійних ідей і збільшення кількості послідовників. Перемога контрреформаційних тенденцій закріпила у суспільній свідомості сприйняття поляка як, передусім, католика.

Таким чином, Реформація у Речі Посполитій XVI-XVII ст. призвела до суттєвих трансформацій змістовного наповнення феномена релігійної ідентичності, зафіксувавши його міцний взаємозв'язок з етнічною самосвідомістю і практично подолавши межі їх протилежності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зашкільняк Л. О. Польська історіографія після Другої світової війни : проблеми національної історії (40-60-ті роки) : [монографія] / Л. О. Зашкільняк ; М-во освіти і науки України, Навчально-методичний кабінет з вищої освіти. – К. : НМК, 1992. – 86 с.

2. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі : від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Крикун ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т історичних досліджень, Центр історичної поліністики. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с. : 8 кол. мап. – Бібліогр. : С. 701-726.

3. Ливанцев К. Е. История государства и права Средних веков : учеб. пособ. / К. Е. Ливанцев. – СПб. : Питер, 2003. – 283 с. – (Серия “Учебное пособие”).

4. Ливанцев К. Е. Сословно-представительная монархия в Польше, ее сущность и особенности (II половина XIV – конец XVI вв.) : [монография] / К. Е. Ливанцев ; Ленингр. Ордена Ленина госуд. ун-т им. А. А. Жданова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 79 с.

5. Ливанцев К. Е. История государства и права феодальной Польши XIII – XIV вв. : [монография] / К. Е. Ливанцев ; Ленингр. Ордена Ленина гос. ун-т им. А. А. Жданова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. – 159 с.

6. Люббе Г. Историческая идентичность / Г. Люббе // Вопросы философии. – 1994. – № 4 – С. 108-113 .

7. Маграт А. Богословская мысль Реформации / А. Маграт ; [пер. с англ. В. В. Петлюченко]. – Одесса : Одесская Библийская Школа “Богомыслие”, 1994. – 316 с.

8. Подокшин С. А. Франциск Скорина / С. А. Подокшин. – М.: Мысль, 1981. – 215 с. – (Мыслители прошлого). – Библиогр.: с. 203-214.

9. Подокшин С. А. Скорина и Будный : очерк философских взглядов / С. А. Подокшин ; науч. ред. А. С. Майхрович ; АН Белорусской ССР, Ин-т философии и права. – Мн.: Наука и техника, 1974. – 176 с. – Библиогр.: С. 167-174.

10. Baranowski B. Kontrereformacja w Polsce XVI-XVIII w. / B. Baranowski. – Gdynia : spółdzielnia wydawniczo-oświatowa “Czytelnik”, 1950. – 40 s.

11. Ferenc M. Mikołaj Radziwiłł “Rudy” (ok. 1515-1584) działalność polityczna i

1. wojskowa / M. Ferenc. – Krakow : Towarzystwo Wydawnicze “Historia

2. Jagellonica”, 2008. – 670 s. – Bibliografia : s. 633-656.

12. Frick D. A. Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation : chapters in the History of the Controversies (1511-1632) / D. A. Frick. – Berkeley; Los Angeles; London : University of California Press, 1989. – 288 p. – (Modern philology ; Volume 123).

13. Konarski S. Szlachta kalwińska w Polsce : reprint / S. Konarski ; z przedm. S. Kętrzyńskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Semper, 1992. – 362 s.

14. Kot S. Socinianism in Poland: the Social and Political Ideas of the Polish Antitrinitarians in the Sixteenth and Seventeenth Centuries / S. Kot ; translated from the polish by Earl Morse Wilbur. – Boston : Star King Press, 1957. – 227 p.

15. Kuchowicz Z. Kontrereformacja w Europie i w Polsce. / Z. Kuchowicz. – Warszawa : Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1959. – 35 s.

16. Tazbir J. Bracia polscy na wygnaniu : studia z dziejow emigracji ariańskiej / J. Tazbir. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1977. – 282 s.

17. Tazbir J. Dzieje polskiej tolerancji / J. Tazbir. – Warszawa : Interpress, 1973. – 170 s.

18. Tazbir J. Poland as the Rampart of Christian Europe : Myths and Historical Reality / J. Tazbir. – Warszaw, 1989. – 171 p. 19. Tazbir J. Reformacja w Polsce : szkice o ludziach i doktrynie / J. Tazbir. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1993. – 234 s.